І. Молода Русь

Приятелі мої, молоді, гарні, як весна, сердечні, як рідня! За тюремною кратою, серед холоду, вогкості та туги, під час темних, безсонних ночей стають передо мною ваші лиця, то в цвіті здоров’я та радості, то худі та виссані працею, недостатком та передчасною грижею. Дивлюся на ті дорогі лиця, і мою душу стиха наповняє, а в серці росте надія, що вам легше буде ступати тою дорогою, на яку станули ми, перті спільною думкою та твердою вірою.

Не дивуюся зовсім, що між вами не бачу декотрих із моїх найдавніших знайомих, що були товаришами та приятелями моїх дитячих літ. Куди-то розбрелися вони? Якийсь страшний вир проглинув їх, і в моїх тюремних снах нема місця для потоплеників. Так, вони потонули безповоротно в тім багні, яке хтось із нас так влучно назвав "рутенською безмисністю". Згадаю тільки одного з них, а вистарчить за всіх.

Було се восени 1875 р., коли, прибувши перший раз до Львова, повен маломісточкових фантазій та маломісточкової чутливості, я, не довго гаючися, вибрався повідвідувати своїх знайомих, що вчасніше поприбували до Львова, і жили тут довший час. Був між ними також Михайло, мій шкільний товариш іще з нормальних шкіл у Дрогобичі. Він був так само, як і я, селянський син. У школі довгий час сиділи ми поруч себе, помагали один одному в науці, ходили день у день оба по вулицях, – одним словом, були ми оба приятелями, наскільки се слово можна приложити до таких дітваків, якими були ми тоді. Але вже минуло вісім літ, як я не бачив Михася. За підмогою якогось духовного свояка він дістався до бурси "Народного дому" у Львові і ходив тепер до восьмого класу німецької гімназії, стративши один рік задля слабості .

Ще тоді, коли малими хлопцями ми сиділи поруч на шкільній лаві, я завважив деякі признаки вдачі Михася, і, може, власне вони так сильно тягли мене до нього. В його укладі, голосі та рухах пробивалася попереду

усього якась жіноча м’якість та лагідність. Вражіння тої м’якості, того солодкого, трохи притишеного голосу, того щирого, ніколи не занадто голосного сміху пережило в моїй душі цілу гору вражінь, назбираних протягом вісьмох літ, і ще й досі згадка про Михася нерозривно лучилася зі згадкою тих основних прикмет його темпераменту. Ніколи я не міг уявити собі його розпаленого чимось, кричучого, балакучого, неспокійного, що кидається на всі боки, і загалом ніяким способом я не міг приложити до нього тих прикмет, якими, на щастя чи на нещастя, так щедро обдарувала мене природа.

Але такий протяг часу, як 8 літ, у супроводі інших, не менше важних чинників, таких, як шкільна наука, життя в бурсі і т. ін., мусили неминуче викликати деякі зміни в успособленні Михася, мусили в певнім напрямі розвинути його характер, виробити поняття, вилити в певну форму його темперамент і могли таким способом зробити з нього зовсім нового для мене чоловіка, якого повільного та незначного розвою я не міг слідити. І ось надавалася мені добра нагода пізнати всі здобутки тих різнорідних впливів на душу та тіло мойого приятеля і при тім відмежувати докладно новоутворені верстви від первісного грунту. Тому легко зрозуміти ту нетерпеливість, з якою я дожидав стрічі з Михасем.

Було се якось у неділю перед полуднем, коли я перший раз побачив його у Львові, як із кількома шкільними товаришами йшов вулицею до "Народного дому". Я пізнав його відразу. Дивна річ, Михась із зверхнього вигляду не змінився майже ані на крихту. Те саме кругляcте, гладке, майже дитяче лице, ті самі очі матові, трохи вогкі, що визирали немов із-за мли, той сам тихий усміх, той сам лагідний голос, ті самі рухи, повільні, м’які, жіночі. У всіх подробицях я пізнавав давнього Михася, хоч той, що йшов тепер обік мене, був уже не дитиною, але дорослим юнаком, з претензією до дозрілості, інтелігенції і, хто знає, може, навіть до переконань.

І Михась пізнав мене також від першого разу і, всміхаючися, подав мені руку. Ми привіталися.

– Як же тобі тут ведеться? Як живеш? – запитав я.

– Добре, добре! От як то в нас у бурсі, – відповів Михась, киваючи головою. – Ще ліпше було би, якби вікт був ліпший.

– А певно! – підхопив я. – Тут у вас у бурсі мусить бути непогано. Так багато молодих людей, товаришів, приятелів… весело, нема що й мовити.

Бурсаки, що йшли з Михасем, глянули по собі і почали сміятися якось гірко, хоч я й не зрозумів, чого властиво. І Михась усміхнувся якось дивно.

– Ну, аби так дуже весело, сего не скажу, але все – от собі! А втім, ходи з нами, побачиш сам нашу бурсу. Тільки те зле, що як прийде обід, то таке штуркання, такі бійки!.. Один рветься перед другим… навіть з’їсти спокійно не можна.

– А як же там ваша гімназія? Професорів мусите мати добрих, розуміється?

– Та чому би ні, – відповів Михась якось нерадо. – Професори ввійдуть… Аби так багато вимагали, то ні. Навчиться чоловік лекції напам’ять слово в слово, та й по всьому. Тільки біда, що як не раз їсти хочеться, то й наука не йде до голови.

– Та чому ж у вас так мало їсти дають? – запитав я, здивований і немило вражений тими повторюваннями в словах Михася про їду, обіди та голод. Притім я поглянув уважніше на його лице та на лиця його товаришів і ще більше почув здивування, не знайшовши на тих рум’яних, здорових, навіть трохи надутих лицях, ані слідів якогось недостатку або голоду.

– А ти думаєш собі, що нас годують? – скрикнув трохи живішим голосом Михась, облизуючи губи. – Та годувати годують, але лише

стілько, аби чоловік не вмер із голоду. А до того ще день у день церковний спів, – то чоловік викричиться і вже голодний.

І знов "голод", "голодний", "годують"! Боже, і що ж нарешті се все значить? Чи сей чоловік не має ні про що цікавіше, ні про що ближче серцю згадувати, як про їду? Ся думка поневолі шибнула в моїй голові. Я почув щось немов глухий біль розчарування. – Та ні-бо? Спробую ще з іншої бочки, – подумав я собі і випалив на хибив-трафив:

– А чув я, що у вас тут якісь борби, якісь спори… Що се таке? Скажи мені на розум!

– Борби? – відповів зачудований Михась. – А то які? Е, – додав, хвилину подумавши, – се ти, певно, говориш про тих українчиків, що ми з ними мали перепалки?

– Про них або не про них, – відповів я, – бо не знаю нічого докладно.

– Та що тут говорити, – якось нерадо відповів Михась. – Завелися у нас у бурсі деякі українчики. Небагато їх було, всего чотири, не більше. Небагато й ми сперечалися з ними, бо й пощо? Їх не переробиш. То ми попросту поскаржилися господинові надзирателеві, той доніс до управляющого совіта, ну, і наших "парібків" вигнали на чотири вітри.

– Вигнали! – скрикнув я, здивований такою несподіванкою. – За що ж вигнали?

– За українофільство, – відповів Михась таким певним та спокійним голосом, як коли би сказав таку річ, що розуміється сама собою; як коли б українофільство був якийсь такий тяжкий злочин, за який іще найменша кара – вигнання з бурси на чотири вітри. Ми в Дрогобичі кінчили гімназію і ні про який такий злочин не чували.

– За українофільство! – скрикнув я, удаючи, що не розумію нічого. – А що ж се таке – українофільство?

– То ти сего не знаєш? – запитав Михась тоном явної вищості. – Так і видно, що приходиш із якогось китайського закутка! Українофільство, небоже, се така хороба, що заражені нею люди забувають говорити по-людськи, а починають "базікати", се значить ніби говорити по-хлопськи, але м’ягенько, і се називають "наським українським язиком".

– Ну, але що ж у тім такого злого, що за те із бурси виганяють? – запитав я.

– А вже ж мусить бути щось зле, – відповів Михась, трохи заклопотаний моїм питанням, – коли їх вигнали. У нас їх було чотири, то з ними ціла геца була. Вся бурса на кождім кроці кричала за ними: "Парібки! Базіканнячко!" А що збитків робили їм раз у раз, то не раз аж тріскати було зо сміху. Але все те було би ще нічого. Та ось раз господин надзиратель зловив одного з них, як читав якогось Шевченка. Зараз у всіх чотирьох зроблено ревізії і познаходжено у них такі страшні та безбожні книжки, що господин надзиратель навіть показати нам їх не хотів. І за те їх зараз прогнали.

Слухаючи сего оповідання, я й вухам своїм вірити не хотів. Як то, то так низько стоїть тут іще почуття народної свідомості! Ми в Дрогобичі кінчили гімназію, та не знали ніяких заборон. Многі з нас попрочитували все, що було доступне з Шевченка, Основ’яненка, Куліша, Костомарова та інших українських письменників, і нікому зі шкільних учителів і на думку не приходило робити за те якісь нагінки на учеників. Яке ж виховання мусить бути тут, які надзиратели, які провідники тої молодіжі, коли вважають відповідним держати її в такій дитячій невідомості, а ще до того так деморалізувати її дитячі чуття!

Тим часом ми ввійшли вже до будинку "Народного дому" і через тісне, брудне та старими паками та бочками завалене подвір’я пішли на

коридор, де, власне, з книжками в руках купками ходили бурсаки. Здалека вже чути було глухий гук, що виходив немов із величезного вулія; се будучі "підпори Русі" тарабанили латинські кон’югації, толкування з Лівія, або подиктовані паном професором пояснення до "Hermann und Dorothea". Та, невважаючи на таке наукове заняття, на всіх тих лицях, надутих, знеохочених та поважних, виступав вираз сердечної глупоти, безмисності та тупої впертості; так і видно було, що та наука для них мука, панщина, видумана тільки на те, аби давати їм зовсім непотрібну роботу.

Та коли ми ввійшли поміж них, сцена змінилася трохи. Більша часть бурсаків відірвала очі від книжок і почала придивлятися мені. Невеликий гурток Михасевих товаришів обступив нас, слухав нашої розмови, а дехто з них додавав деколи свої уваги або вибухав голосним сміхом. Не тямлю вже, про що ми розмовляли з Михасем, стоячи біля вікна. У мене під пахвою була книжка Дарвіна "Про походження родів", недавно перед тим видана в польськім перекладі.

Заговорившися, я положив книжку на примурок. По хвилі почув я за собою голосний окрик:

– Тьфу!

Обертаюся, здивований, і бачу, як один зі старших бурсаків розгорнув мою книжку і, побачивши її титул, зараз дав вираз своєму обуренню. В тій хвилі кілька інших заглянули також до книжки, одні з виразом цікавості, інші з огидою або острахом.

– Що ти, що ти? – звернулися вони до Михася. – Як ти смієш приставати з таким чоловіком?

– Та се якийсь безбожник! – гукнуло довкола мене кілька голосів.

– Дарвініст!

– Нігіліст!

– Anathema sit! – побожно складаючи руки на груди, з журливим виразом на лиці сказав той бурсак, що перший заглянув до книжки, і віддалився.

Голоси обурення та не дуже приємні уваги розлягалися в повітрі і, мов бомби, сипалися на мою голову. На цілім коридорі зчинився великий гамір та гук, почулися свистання, немовби цілій бурсі грозила якась страшна небезпека. Серед тої наглої та несподіваної хуртовини я стояв, як осуджений, не знаючи, що почати. З заклопотаним виразом я глянув на Михася, але він відступив від мене, лице його трохи поблідло, хоч усе ще всміхалося якось машинально та несвідомо. І кілька малих бурсаків прибігло з другого кінця коридора, аби побачити страшного дарвініста, а подивившися на мене, перехрестилися і пішли назад до своїх кутів. У мене крутилося в голові, і з дива я не міг сказати ані слова.

Та поки ще я здужав прийти до себе, стався інший, не менше дивний припадок. Крик на коридорі викликав із канцелярії господина надзирателя. Господин надзиратель, чоловік низький, грубий, чорновидий, зі скляними, тупо спокійними очима і з лицем напівмонгольським, напівмавпячим, в одній хвилі своєю появою кинув загальний перестрах на бурсаків.

Усі затихли, а найзавзятіші крикуни стояли тепер покірно, мов телята.

– Что ж такое? – поважно та енергічно промовив господин надзиратель. – Ліновствуєте собі?

Гробова мовчанка на цілім коридорі.

– Ну, ну, не ліновствуйте! – озвався надзиратель, видимо вдоволений тою німою покорою свойого молодого стада. – Не ліновствуйте! Нині ради празника на обід будет колбаса.

І сказавши се, вернув назад до свойого sanctissimum.

– Гурра, многая літа, гурра! – закричали врадувані бурсаки. – Колбаса, колбаса на обід!

Мов буря, полетіла радісна вість по всім коридорі. Залюбки повторяли її всі, почавши від великих восьмикласників аж до малих колодачиків, що по кутах тарабанили: "alauda, alaudae, alauda". І, не чекаючи вже довше, юрбою кинулися всі вниз, де була їдальня бурси, аби прибути туди якнайскорше і урвати якнайбільший шматок. З іншими побіг також Михась, рад, очевидно, що позбувся мойого товариства. Магічне слово "колбаса" доконало в одній хвилі величезного перевороту в настрої тих многонадійних юнаків.

Лишившися сам на коридорі, я поневолі почав міркувати, відки в тих молодих людей, на вид зовсім не зморених голодом, береться такий звірячий апетит? Розуміється, я не міг доміркуватися нічого. "Колбаса, колбаса на обід!"– ті слова раз у раз лунали в моїй душі та мішалися з моїми думками. І та "колбаса" до сього дня нерозривно зрослася в моїй пам’яті з поняттям "молодої бурсацької Русі".

Від тої першої стрічі я вже ніколи не бачився з Михасем, і, правду кажучи, навіть відійшла мені охота бачитися з ним. Аж по кількох роках, коли у Львові почалися арештування за соціалізм і коли я за підозріння в тім же злочині попав під суд, перед судовою розправою, переглядаючи папери, нагромаджені вступним слідством, я між іншими знайшов також невеличке донесення, в котрім було сказано, що я ще восени 1875 р. "пробував автора того донесення та інших бурсаків намовляти до революційних конспірацій і згадував при них про Дарвіна". Під тим донесенням був підпис: "Михайло З., слухач св[ятої] теології".

Примітки

Вперше надруковано польською мовою під назвою "Młoda Ruś" у львівському тижневику "Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i społeczny", 1878, № 57, с. 324 – 326, як перший нарис циклу "Rutency. Typy i portrety galicyjskich "ludzi".

У збірці до нарису "Молода Русь" є авторська примітка: "Друковано в польськім оригіналі в тижневику "Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i społeczny", видаванім у Львові в р. 1878, т. VII, ч. 57, виданім д[ня] 29 вересня, ст. 324 – 326. Переклад писано в днях 10 – 13 грудня 1912 р.".

Український текст нарису "Молода Русь", надрукований у збірці "Рутенці", має деякі відміни від тексту польського першодруку. Автор опустив кілька речень, вніс деякі доповнення і уточнення. Так, у польському тексті рутенці осуджують українську прогресивну молодь за вивчення творів Дарвіна, в українському – за читання Шевченка. В українському тексті додано абзац про лектуру української прогресивної гімназичної молоді.

В архіві І. Франка (відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 225, с. 27 – 28) і зберігається частина українського автографа нарису "Молода Русь" від початку до кінця абзаца "Та що, от як то у нас в бурсі…". Уривок цей (можливо, ще з 1878 р.) є іншою мовно-стилістичною редакцією нарису, порівняно з текстом збірки "Рутенці".

В архіві І. Франка зберігається також повний чистовий автограф тексту нарису "Молода Русь" польською мовою разом з передмовою "Od autora" під спільним заголовком "Rutenia. Typy i portrety z życia galicyjskich "ludzi". Автограф недатований (ІЛ, ф. 3, № 215, с. 445 – 448).

Тексти обох автографів – уривка українською мовою (№ 225, с. 27 – 28) та польською (№ 215, с. 445 – 448) – ідентичні.

Подається за збіркою "Рутенці", с. 6 – 15.

За тюремною кратою – І.Франко обмірковував цей твір під час свого ув’язнення в 1877 – 1878 рр.

толкування з Лівія – Тит Лівій (59 р. до н.е. – 17 р. н.е.), славний римський історик.

Hermann und Dorothea – поема-ідилія Й. В. Гете (1796 – 1797).

Обставини написання нарису докладно прокоментовані [Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. – Льв.: 2001 р., кн. 2, с. 167 і наступні]. Коментатори зазначили, що Михайло З. – це Михайло Заяць.

II. Звичайний чоловік

Іван Франко

– А, як ся маєте, пане Маріане?

– Спасибі, спасибі! Увіде. А ви як?

Пан Маріан, із яким власне я вітався по досить довгім небаченні, був від кількох літ моїм, хоч не дуже близько, знайомим. Я пізнався з ним у гірськім селі Л., де він проводив вакації у свойого брата, що мав там власний дім і, як письменний чоловік, робив службу громадського писаря. Пробуваючи кілька неділь у Л., малолюднім гірськім селі, я був майже змушений познайомитися з паном Маріаном, як із одним із немногих інтелігентних людей у цілій околиці, з якими чоловік, що не мусить день у день займатися фізичною селянською працею, міг поговорити, проходитися або заграти партію преферансу. А що я власне тоді вступав у той період життя, коли наклін до обсервування людей, до в’язання їх мови та поступків із їх думками, характером та темпераментом починає

найсильніше розвиватися, тож не диво, що моя увага звернулася також на пана Маріана.

Він належав до тих людей, яких буденна поверхова класифікація називає "звичайними". Ні одіжжю, ні голосом, ні зверхнім виглядом, ні привичками – нічим взагалі сей чоловік не вирізнювався з-посеред маси тих людей, яких видаємо, з якими розмовляємо та ведемо різні діла день у день і по котрих у нашій пам’яті лишається зовсім неясне, сіре, безбарвне враження. Тому-то й звикли ми висловляти те враження такими словами, що, хоч ніби зовсім зрозумілі, мають якнайменше значення, і мовимо:

– Та що, звичайний собі чоловік.

І мені також зразу ані в голову не прийшло розбирати поняття "звичайного чоловіка", так сильно зрослося воно в мене з певною групою неясних вражінь. І пана Маріана, зараз по першій розмові з ним, я зовсім несвідомо втягнув до тої самої рубрики, – така млява, нецікава та банальна була та розмова. Аж один зовсім не особливий, та не зовсім щоденний припадок, якого я був свідком, здер відразу заслону з моїх очей і спонукав мене уважніше роздивляти ту масу незначних фактів, яку обіймаємо назвою "звичайні речі". Сей випадок був ось який.

Раз якось вечором, ідучи вулицею здовж села, я проходив попри хату, в якій жили Маріан та його брат. Вона стояла коло самої дороги, відграничена від неї глибоким ровом, через який провадив місток із смерекових кругляків. Перед входом стояли дві старі косматі верби, що майже зовсім закривали вбогу малу хатину, нічим не відмінну від інших сільських хат. Із тої хатини долітали до мойого слуху уривані, дуже голосно та сердито вимовлювані слова:

– А коли ж бо мені належиться! – чути було голос Маріана.

– А коли ж бо я не маю! – відповів його брат.

– А мені що до того? Я мушу мати, та й годі!

Брат мовчав.

– Продай корову! Адже маєш їх дві, – мовив Маріан.

– Але ж, чоловіче, чим же я буду жити взимі! Стілько мойого всего достатку.

– О, так, ти собі тут будеш уживати, а я там, у Львові, гину з голоду.

– Уживати! – підхопив брат Маріана, немов під вражінням болючого удару. – Уживати…

Затих на хвилю, а потім додав:

– Нехай тобі того бог не пам’ятає! Аби тобі ніколи не довелося уживати так, як я уживаю!

– Е, ти вже в почуття лізеш, бога покликаєш! Але ні, братку, не здуриш фарбованими лисами! Знаємося на тім.

Сухий, наружливий сміх Маріана донісся до мойого слуху. Я пішов, не бажаючи далі слухати тої прикрої розмови. Хоч ледве від кількох день знав я Маріана, серце якось болюче стиснулося в мене, і я почув щось ніби гірке розчарування.

– Гм, а той чоловік видавався таким лагідним, спокійним, тихим, – а воно от що! Дивна річ.

Коли другого дня я зустрівся з Маріаном, він знов був, як звичайно, чемний, лагідний, згідливий, звичайний чоловік. Але тепер уже мені було занадто мало сього означення. Мій ум, подразнений учорашньою сценою,

працював, порівнював, розбирав кожде слово, кождий рух Маріана, і загадка "звичайного чоловіка" помалу почала вияснятися мені.

Поперед усього я завважив, що всі так природні на селі серед інтелігентних людей розмови про політику, літературу або наукові питання дуже нудили Маріана. Він слухав їх мовчки, з самої чемності, а скоро тільки трапилася нагода, зараз відходив. Далі завважив я, що до карт, а особливо до газардових ігор мав Маріан дуже велику охоту і що при картах з ідеальним супокоєм і без знаку втоми міг просидіти цілу ніч. Я завважив, що при зеленім столику лице його оживлялося і в нього являвся дар мови, не звичайної товариської, але тої уриваної та конвенціональної, картярської. Коли в звичайній розмові він був дуже маломовний, за зеленим столиком Маріан оживав, хоч ані лице, ані голос його не зраджував внутрішньої гарячки; зраджував її тільки незвичайний блиск невеликих сірих очей і мимовільні, несвідомі рухи рук, що від часу до часу стискалися в кулаки, немов хапаючи щось. Не раз, стоячи за кріслом Маріана і придивляючися тим несвідомим рухам його рук, я задавав собі питання:

– Який же то огонь горить у нутрі того чоловіка?

Пізніші події та спостереження дали мені відповідь на се питання.

– Як же вам ведеться у Львові? – запитав я його раз у ході розмови.

– Увіде, – відповів він. – Остатнього року мав я дві добрі лекції, – можна було вижити сяк-так.

– Ну, а брат допомагає вам дещо?

– А мусить, – відповів він. – Щоправда, за кождим разом крутиться і в’ється, що не має відки, але все те пусті вимівки. Я не дам заблахманити собі очей.

– Ну, а може, справді не має відки? – закинув я. – Бодай ізбоку не видно нічого. Хатина мізерна, поля мало, одежа на нім неабияка там…

– Е, що мене то обходить! – з лагідним усміхом відповів Маріан. – Адже ж він тут писар на три громади, може з хлопів дерти, скілько влізе, а мені там ні з кого нічого вдерти.

Мені зробилося якось холодно, коли я почув такі терпкі слова, сказані з таким супокоєм, з такою майже дитячою байдужістю, немовби "дерти" в понятті Маріана було щось так природне та конечне, як дихати або їсти.

– Ну, – відказав я, – скілько мені здається, з тутешніх хлопів небагато й удерти можна. Всі тут такі вбогі та нужденні, що аж страх.

– То так тілько здається, – відповів спокійно Маріан. – А втім, не бійтеся, – додав з усміхом, – хто хоче вдерти, той і з голої липи лика вдре.

І він при сих словах, як при добрім жарті, розсміявся голосно, що в нього рідко траплялося.

Іншим разом ми зговорилися якось про львівських товаришів Маріана, з яких деякі були знайомі також мені з давнішніх літ. Я забув сказати з самого початку, що Маріан так само, як і я тоді, був слухачем Львівського університету.

– Знаєте припадком пана М.? – запитав я Маріана.

– О, чому би ні! Ще досі винен мені п’ять ринських. Треба буде допильнувати його, скоро приїде, аби віддав, бо він, знаєте, до брання скорий, а до віддавання звичайно нема його дома.

– Не знаю, чи нема там у Львові мойого товариша Антона К. Давно я бачився з ним, а рад би побачити його тепер.

– То студент філософії, Антін К.? – запитав Маріан.

– Так, той сам.

– О, знаю його також. І сей від півтора року винен мені також 10 ринських. Ховається передо мною. Я вже й рукою махнув на свій довг.

Я питав його за чергою ще про кількох товаришів, і показувалося, що Маріан знав майже кождого з них, і що майже кождий із них був йому щось винен, – сей 10, той 5, той менше ринських, аж до кількадесятьох крейцарів.

– Що ж то, – запитав я здивований, – то ви хіба займаєтеся випозичуванням грошей?

– А так, потроха, коли трафиться. Розуміється, на добрий процент, бо студенти – то все непевні довжники.

Мені знов зробилося холодно. Я перервав розмову, хоч знав, що і в тім, що чув від Маріана, не було нічого незвичайного, і що майже в кождій гімназії бувають ученики, що потихеньку займаються випозичуванням грошей, чи то зароблених лекціями, чи одержаних від родичів, товаришам, розуміється, на добрий процент.

От так помалу мені вияснювалася загадка вдачі Маріана. Мене перестав разити контраст між його молодим віком і тим спокійним цинізмом, із яким він виконував свої вчинки, та так виразна вже в нього febris aurea, що проявлялася в кождім його слові та руху. Чим стане колись сей чоловік, коли та жадоба зисків і золота опанує весь його мозок і розвинеться в цілій повноті? Се питання насувалося мені не раз, коли я згадував Маріана.

Та аж коли скінчилися вакації і ми з Маріаном вернули до Львова, мав я нагоду наочно бачити, до якої міри сильна була в нім та гарячка. Цілими

днями він бігав по місту чи то з лекції на лекцію, чи то ловлячи своїх довжників. Можна було здибати його на найрізніших вулицях, і все в поспіху, як ішов кудись з напруженим зором, немов бажаючи зайти на умовлену хвилю і немовби від його приходу залежали бог зна які важні справи.

– Що чувати, пане Маріане?

– Добре, добре! Тільки вибачайте, не маю часу.

– Куди ж так спішно? Що вас гонить?

– Прощавайте! Прощавайте! Мушу поспішати.

Оскільки я міг завважити, школа та шкільні заняття не цікавили його зовсім. Чи вчащав на університет, на який був записаний, сього я не міг знати. За весь час моєї знайомості з ним не чув я від нього ані одної згадки про школу, професорів або науку. Раз у раз занятий був грошовими справами або лекціями. Говорив іноді, що, якби тільки трапилася йому лекція на селі, поїде туди, а потім пристане до війська.

Отак минуло кілька місяців. Десь серед зими я перестав стрічатися з Маріаном. Питаю його товаришів: від місяця вже не бачили його в університеті. Питаю в його помешканні: від місяця вибрався і, мабуть, виїхав кудись. Куди? – ніхто не знав сказати. Минуло пару тижнів, і я вже почав забувати про Маріана, коли здибався з одним студентом університету, також знайомим Маріана, що якийсь час разом із ним жив у одній кватирі.

– А знаєш, яку штуку встругнув наш Маріанко?

– Ну, яку? Не знаю нічого.

– То ще раз хлопак! Спекулянт, яких мало.

– Але ж говори, що таке?

– Прийшов до мене лист від одного знайомого з села. Пише, що такий а такий обиватель [В галицько-польському язиці те саме, що в українсько-російському поміщик. – Прим. І.Ф.] пошукує домашнього вчителя для двох синів, чи то студента університету, чи хоч би ученика гімназії, але тільки відличного. Умови прекрасні: ціле вдержання і 400 ринських річно, не числячи надзвичайних дарунків. Мене якось не було дома, а мій Маріанко розпечатав лист, прочитав і зараз же написав лист до обивателя, приняв умови, післав свідоцтва, а по кількох днях, одержавши запросини, махнув на село. Я навіть не знав ні про що, не одержавши адресованого до мене письма. Аж учора той сам знайомий пише мені, запитуючи, чому я не поїхав сам, але дав таке корисне місце іншому, хоч, – додає, – з нього там усі дуже задоволені. Правда, порядний товариш!

Від того часу минуло два роки. Я не чув нічого більше про Маріана, та за різними життєвими клопотами та турботами зовсім перестав цікавитися тим молодим спекулянтом. Аж недавно припадком я здибався з ним у кав’ярні, де мало місце привітання, наведене в початку оцього оповідання.

Маріан за ті два роки значно відмінився, виріс і змужнів, а його лице покрилося темнуватою, майже олов’яною барвою, що визначає людей, яких ум раз у раз займає якась idée fixe і які для неї готові посвятити все. Кождий рух, кожде слово Маріана свідчило про те, що се в нього вже не гарячка, а постійна, вироблена й уставлена прикмета характеру.

Хвилю оба ми мовчали, а потім я почав розпитувати його, як йому поводилося.

– Добре, – відповів з виразом цілковитої певності себе. – Місце маю дуже добре, їда порядна, а крім річних 400 ринських, іще різні обривки. Чоловік запомігся троха.

При сих словах він засміявся тихим горляним сміхом.

Я зирнув на нього уважніше, і справді він виглядав добре, одежа на нім була елегантна і з досить дорогої матерії. Все на нім свідчило про життя в достатку та в вигоді.

– Ну, а багато заощадили? – запитав я жартуючи.

– Багато не багато, а все-таки зо дві тисячі. Гроші складаю в касі ощадності, хоч то бестійство – процент малий. До війська мене не приняли, тому хочу записатися до торговельної школи. Сею дорогою надіюся скоріше доробитися чогось, ніж університетськими студіями.

– А що ж ваш брат? Як йому поводиться?– запитав я.

– А чорт його знає! – відповів Маріан, раптом впадаючи в сердитий тон. – Не навідуюся до нього вже від двох літ, та й він до мене не писав нічого. Остатній раз я написав йому письмо, жадаючи своєї пайки нашої батьківщини, але не одержав від нього ніякої відповіді. Мусить чоловік давати собі раду в житті, як може, але своєї частки я йому таки не дарую.

При сих словах він знов засміявся сухим горляним сміхом, немов лихвар, певний того, що його "кавалок" не пропаде.

Ми розсталися.

"Бестійство", "процент", "не дарую", "обривки" та "тисячі" –оці слова бриніли мені в голові по моїм розстанні з Маріаном. Се "звичайний собі" чоловік, то, значить, таких людей у нас багато вже серед молодого інтелігентного покоління. У них тільки й думки, тільки й мрії – добитися чогось, не дарувати, а то й урвати. І що то буде, коли вони доростуть, розвинуться, діб’ються сили? Чи вистане цілої нашої "святої Русі" на відповідні "кавалки" та "обривки" для них? Холодна тривога на хвилю

проняла мене при думці про будучність. Але зараз же прийшла й розвага, що се – конечна фаза суспільного розвою, яку зусильна праця духу може повернути на добро. Розуміється, у таких людей, як Маріан, само собою навіть не виникне в душі питання про загальне добро, про працю для люду та службу для поліпшення його долі. Сама думка про такі ідеї в їх очах – дитинство, смішне та неприличне для розумного чоловіка. Але се тільки одна переходова фаза в розвою суспільності, за якою сила духу та ідей, гуманності та братолюбія мусить узяти своє.

Примітки

Вперше надруковано польською мовою під назвою "Człowiek zwyczajny" у тижневику "Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i społeczny" 1878, № 58, с. 347 – 349, як другий нарис циклу "Rutency. Typy i portrety galicyjskich "ludzi".

В українському перекладі ввійшов у збірку "Рутенці" з такою авторською приміткою: "Друковано в польськім оригіналі в львівськім тижневику "Tydzień…", rok V, т. VII, ч. 58, виданім дня 6 жовтня 1878 р., стор. 347 – 9. Переклад писано в днях 13 – 14 грудня 1912 р.".

В українському перекладі нарису характеристика Маріана доповнена деякими сатиричними рисами. Додано заключне речення.

Подається за збіркою "Рутенці", с. 15–24.

у гірському селі Л. – селі Лолині (нині Долинського району Івано-Франківської обл.

Обставини написання нарису докладно прокоментовані [Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. – Льв.: 2004 р., кн. 4, с. 221 і наступні].

III. Знеохочений

Іван Франко

– Ах! Пане Денисе, пане Денисе, – який же то пан легкомисний!

– Ах! Панно Рузю, панно Рузю, – яка ж то пані ласкава! Я думав, що пані назве мене щонайменше розбійником або шибеником, а то тільки легкомисним.

Пан Денис, молодий 28-літній мужчина з правильним, хоч цілком мертвим і безкровним лицем, сидів, простягши ноги, на софі і, говорячи, передразнював тонкий голосок панни Рузі.

– Смійтеся, смійтеся, – відповіла панна, гамуючи в собі неприємне чуття і силуючися говорити веселим тоном, – але все то зле, що ви сидите тут, на селі, з заложеними руками, коли тим часом у місті ви могли би легко дістати посаду. Велика річ була поїхати до Львова, представитися, де треба було, та й уже! А ви вдодатку ще таке подання виписали, що хіба…

Вона перервала, немов шукаючи в пам’яті відповідного слова.

– Що хіба? Хіба безумному прийшло би щось подібне до голови? Адже ж се пані хотіли сказати? – відповів пан Денис, вдивляючися в неї з безтурботним, майже вповні ідіотичним супокоєм.

– Не те, не те, – відповіла панна Рузя з притиском, і рум’янець гніву облив її гарне лице. – Щось подібне міг написати тільки… тільки руський літерат!

– А, браво! Сей дотеп удався пані! – відповів пан Денис. – Але одно тільки дивує мене, що пані такі раді позбутися мене. Чому? Чи ж я не стараюся бавити вас, як умію і як можу?

– Ах, який шармант! – іронічно скрикнула панна Рузя. – Сотворений на те, аби забавляти попадянок. Ви, певно, на те й університет кінчили, аби вправитися в штуці бавлення панночок?

Пан Денис на се не відповів нічого, тільки простягнувся ще дужче на софі, зітхнув і сказав по довшій мовчанці:

– Е, до чого се все? Якось-то буде.

– Так, так, якось-то буде, – відповіла панна Рузя. – Чекайте тілько, аж бог із неба спустить вам посаду, а тоді – ну, тоді, певно, якось-то буде.

В тій хвилі покликано панну Рузю до другого покою. Пан Денис лишився сам, позіхнув, простятся ще вигідніше на софі і взяв у руку якусь книжку. Пробував читати, але се знудило його незабаром. Положив книжку на столі і буркнув під носом:

– Ну, зробив би я дурницю, якби оженився з сею. Мав би я проповідника в спідниці, і то неабиякого. І дєнєг, братчику, дєнєг батько не дасть! Фурда! Не здуриш!

Усміхнувся або радше вишкірив почорнілі зуби, з яких двох наперед зовсім не ставало. Той усміх надав його лицю якийсь відразливий вираз, виявив над сподівання ясно ту труп’ячу мертвоту, що була його визначною прикметою.

– Ну, і прошу кого, – міркував далі, – вона вважає тепер наше діло зовсім довершеним. Чує себе вже жінкою "руського літерата". Е, панно Рузю, може, то ще завчасно? Може, "руський літерат" варт чогось ліпшого! Тілько що чорт його знає, як то чоловікові ніщо та й ніщо не щастить! Чи якесь лихо надало? Спробую ще завтра на празнику, може, поведеться з котрою з сусідніх панночок… Може, з котрою панною Кричевичівною або з панною Верещевичівною… Правда, панни не особливі, – але дєньгі, братчику, дєньгі – ось що головна річ! Побачимо.

І з тою постановою пан Денис перестав міркувати, простягся ще вигідніше на софі і запав у пообідній сон.

Пан Денис – се один із найцікавіших типів теперішньої руської суспільності. Людей того типу "руське товариство" називає звичайно "шармантами", "дотепними", "забавними", – хоч по правді ніхто не вмів би сказати докладно, що властиво в них таке забавне і чи їх дотепи справді дотепні. Їх талант – розводити широкі теревені, підпускати паннам старі компліменти, оповідати цілими годинами невинним попадянкам смішні анекдоти або історії власних чи чужих любовних приключок та "своїх перших найдорожчих" – талант заливати всіх присутніх потопою слів, від яких нікому не буває ні тепло, ні холодно. Той предивний, спеціально рутенський талант доводить їх іноді до того, що починають пробувати своїх сил у письменстві, розпочинають на великий розмір закроєні повісті і звичайно тратять терпеливість уже по першім розділі.

А як виробляються такі типи? Для прикладу оповім історію пана Дениса, з яким довелося мені жити на одній кватирі протягом кількох місяців 1876 р.

Син заможного пароха одного підгірського села, він виріс у звичайнім для священичих домів достатку, в якім не чується ніколи властивого недостатку. Особливо любила його мати, яка ніколи не могла нічого відмовити йому. Ще в нормальних школах він осиротів по матері, і разом із її смертю перестало плисти те джерело любові та доброї волі, що при його вроджених здібностях могло зробити його визначним чоловіком. Кінчив гімназію, також не знаючи недостатку, бо мав раз у раз запомогу від вітця, який рад був, що син його вчиться добре і переходить правильно з класу до класу, так що для нього не треба було платити домашнього вчителя. У вищих класах гімназії він навіть заробляв дещо, підучуючи молодших та менше здібних учеників, але вже в тім часі, може, під впливом закоріненої традиції наших священичих домів, у нього зародилася охота до гри в карти, і він не раз цілі ночі просиджував за тою грою чи то з товаришами, чи з постороннїми любителями тої гри.

Ся пристрасть, особливо в сьомім та восьмім класі, опанувала його так, що він почав занедбуватися в науках і остаточно ледве з бідою здав матуру. Університетське життя у Львові дало йому більше свободи і разом з тим більшу запомогу від вітця. Наївшися трохи страху перед матурою, він дав собі слово пильнувати університетських студій і подавити в собі пристрасть до карт. У перших роках се йшло сяк-так. Університетські виклади не дуже зацікавили його, але більше притягла його до себе праця товаришів у історичній семінарії, що велася тоді з великим запалом у кружку молодих істориків під проводом професора Ліске. Молодий Денис досить пильно вчащав на засідання тої семінарії, взяв навіть тему для історичної праці, але до праці самої не міг та й не міг узятися.

Пристрасть до карт, якийсь час придавлена, вернула знов, коли знайшлася відповідна компанія серед університетських товаришів, і Денис знов почав цілі ночі проводити за картами, а вдень звичайно мусив спати аж до полудня і, не маючи над собою ніякого примусу, зовсім занедбав університетські лекції. Вільний час по полудні він проводив звичайно в кав’ярнях за читанням газет, а іноді, коли в ньому рушилася совість, брав до рук якусь історичну книжку, визичену з університетської бібліотеки, і починав читати. Під впливом сеї лектури він написав свою першу повість, що була поміщена в студентськім часописі "Друг" і відразу здобула йому в руських інтелігентних кружках назву "руського літерата".

На вакації не їздив ніколи додому, де не було для нього ніякого товариства, крім вітця, раз у раз занятого господарством; зате їхав звичайно до якогось товариша, в якого родичів були панни, сестри або своячки, або й замужні женщини, і в їх товаристві проводив безтурботні дні, забавляючи нічим важним не занятих женщин звичайними пустими розмовами. Не кінчаючи університету, хоч записувався на виклади рік за роком, він з часом привик до того, що проводив більшу часть року на провінції, переїздячи з одного села до другого, з одного повіту до другого, гостячи звичайно в домах знайомих або й незнайомих священиків. Таке життя в вічній гостині, без заняття, без думки про завтра, без живішого зацікавлення чим-будь на світі, подобалося йому,

він привикав до нього чимраз більше, робився справді байдужим до всього, на позір спокійним, не перестаючи при тім раз у раз балакати та сміятися.

Таке життя без діяльності, без думки та без боротьби в віці, коли діяльність, думка й боротьба бувають необхідні для чоловіка, життя вічного гостя, вічного дармоїда дорешти підкопало зав’язки характеру, мужеської волі та сили в душі Дениса.

– Я такий лагідний! – говорив він звичайно сам про себе, вважаючи лагідністю власне той свій брак усякої енергії та власної волі. Не раз будилися в його душі якісь забаганки, але вони бували звичайно фантастичні, неясні та непостійні. Поїхати кудись, знайти щось, здибати когось… Про те, аби зробити щось, пан Денис звичайно не думав. Щоправда, в вільних хвилях він зачав писати другу повість із суспільного життя, але, не обдумавши докладно плану, не міг ніколи рішитися, куди й зачим попровадити свойого героя та до чого, нарешті, довести його. Повість так і лишалася недокінчена.

Доживши таким способом до 28 року життя, пан Денис, хоч звичайно здоров і сильно збудований, дійшов до того, що його лице зробилося зовсім мертвецьке, без виразу, а його життя зовсім пусте. Остатнім висилком слабої волі він забажав оженитися. Небагато думаючи, він поїхав до одного сільського священика, з яким був дуже мало знайомий і в якого була молода дочка, що якось-то, на празнику в сусідськім домі чи, може, на вечорку у Львові подобалася йому задля своєї живості та веселості, що притягла до себе відразу його слабу волю. Се була та панна Рузя, якої розмову з паном Денисом подано на вступі сього оповідання. Пан Денис приїхав до дому її родичів непрошений і, не просячи в них ніякого дозволу, своїм звичаєм розгостився на пару місяців. Руські священики, особливо такі, що мають дочок на відданні, привикли до відвідин молодих кавалерів чи то з духовного, чи зо світського стану і радо гостять їх у себе доти, доки мають надію, що ся гостина закінчиться освідчинами молодого панича.

Панна Рузя, більше добродушна, ніж досвідна дівчина, що в своїй першій молодості одержала, крім домашнього виховання, звичайно доброго в священичих родинах, також не злі початки книжкової освіти, радо була би згодилася стати його дружиною і з дня на день чекала радісної хвилі освідчин. Та пан Денис, проводячи день за днем на балаканні, а ночі часто за картами, своїм практичним розумом зміркував, що священик не такий багатий, як йому зразу думалося, від селян бере мало і худоби в оборі має також мало, махнув рукою на свій намір старатися о руку панни Рузі. З розмов із нею він пізнав незабаром, що се не для нього пара і що з нею він ніколи не мав би спокою. Проте, одначе, він не квапився виїздити з дому священика. Довідавшися, що в тім домі незабаром має відбутися празник, на який, крім інших гостей, приїде багатий священик Кричевич із двома дочками та ще багатший Верещевич із одною одиначкою, він постановив собі діждатися того празника та попробувати щастя з тими паннами.

"Може, дасться щось зробити. Може, то якось уложиться", – отся думка, ся непевна надія заступила в нього місце ясної застанови та твердої постанови й заспокоїла його.

Надійшов празник. Кричевичі й Верещевичі з паннами приїхали. Панни були, щоправда, не першої молодості, не першої вроди та не особливого виховання, але модні та показні строї свідчили про багатство того чудесного матеріалу, що для пана Дениса мав заступити молодість, красу й виховання. Пан Денис, розпершися в кріслі, аби показати, що він кавалер зі столиці, "бавив паннів", се значить – плів їм несотворенні речі та оповідав історію своєї десятої найдорожчої. Панни, що вже чули дещо про нього в околичних домах, хихотали без перерви; одним словом, товариство було веселе.

По обіді досить численна молодіж вийшла до огорода – на прохід. Панни своїм звичаєм почали обсипати пана Дениса питаннями.

– А, чули ми, чули! – мовила старша панна Кричевичівна. – Се дуже гарно з вашого боку, справді дуже гарно! Гратулюємо!

– Ого, а то що таке особливе пані чули?

– Ха, ха, ха! Адже ви женитеся! – промовила, регочучися силуваним сміхом, підстарша вже панна Верещевичівна.

– А, так, – відповів звільна пан Денис. – Добре пані чули, тілько не знаю, чи вгадаєте з ким?

– Ого-го! – в один голос закричали всі панни. – Ану з ким? Ану з ким?

– В тім-то й річ, – відповів поважно пан Денис, – що я сам іще не знаю з ким. Чи позволите, пані, – сказав далі, звертаючися до старшої панни Кричевичівни, – аби я предложив вам свою руку?

Ті слова сказані були преповажно, без тіні жарту. Панна здивувалася дуже, її лице облилося рум’янцем, та в одній хвилі вона зрозуміла все і промовила ущипливо:

– Занадто багато честі для мене! Але коли, крім таких дурних жартів, не маєте сказати мені нічого ліпшого, то я випрошую собі їх надалі.

Спалахнула гнівом, відвернулася й відійшла.

– Ах, – скрикнув пан Денис, усміхаючися своїм мертвецьким лицем і показуючи свої гнилі зуби, – ах, перепрашаю вас, пані, я помилився.

І, обертаючися до панни Верещевичівни, додав, не тратячи відваги:

– Та то я властиво хотів до пані звернутися зі своїм униженим предложенням і надіюся, що пані не візьмуть за жарт мойого щирого наміру.

– Чи ви одуріли, чи що вам таке? – скрикнула резолютно панна Верещевичівна. – Я вже від двох місяців заручена. Дуже мені жаль, пане Денисе, але ви вибралися троха запізно.

Випростувалася гордо й відішла, сказавши неправду, бо в дійсності не була заручена ні з ким.

– Га, то хіба пані позволяють, – сказав пан Денис, обертаючися до молодшої панни Кричевичівни, – що зложу…

– Прошу не складати нічого! Не позволю ні на що! Несіть далі, що маєте зложити! – защебетала, сміючися, молодша панна і, вхопивши Рузю лід руку, побігла з нею геть.

Пан Денис лишився сам.

– От тобі й на! – сказав по хвилі, отямившися. – Аж три найдорожчі нараз, та й усі три дали коша.

А поміркувавши хвилю, він буркнув знов під носом:

– Гм! Панни – то пустий вітер. Що вони розуміють? Може би, ще поговорити зі старими?

І повільним кроком він пішов до покою, де були зібрані старші. Та щастя, очевидно, не сприяло пану Денисові. Панни Кричевичівни направду образилися його освідчинами в чужім домі, а панна Верещевичівна також просила свойого татка поспішати з від’їздом. Отець панни Рузі, не знаючи, що сталося, здивувався дуже та просив милих гостей не роз’їздитися ще, але коли вони таки роз’їхалися, а він дізнався від Рузі про все, що сталося, запросив пана Дениса до окремого покою, наговорив йому "три міхи правди", а знаючи його безсребреність, всунув йому в руку банкнот із 10 ринських і заявив, що за годину його

речі будуть спаковані і поміщені на бричці, а сидження тої брички буде приготоване для нього.

Прощання було коротке та дуже холодне. Панна Рузя не показалася зовсім, та, коли пан Денис сів уже до брички і копі рушили з місця, мигнуло йому в вікні лице панни Рузі, почервоніле від сліз. Пан Денис плюнув, віз заторохтів дорогою, і туман куряви закрив його перед очима тої, що з вікна плебанії посилала йому наздогін своє остатнє зітхання.

Примітки

Вперше надруковано польською мовою під назвою "Zniechęcony" у тижневику "Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i społeczny", 1878, № 63, с. 421 – 423, як третій нарис циклу "Ruteńcy. Typy i portrety galicyjskich "ludzi".

В українському перекладі нарис ввійшов у збірку "Рутенці" з такою авторською приміткою: "Польський оригінал друковано в тижневику "Tydzień", 4.V, т. VII, № 63, виданий д[ня] 10 падолиста 1878, стор. 421 – 423. Переклад писано в днях 14 – 16 грудня 1912".

Порівняно з польським першодруком український текст має різночитання, особливо в другій половині оповідання. Історія життя і характеристика Дениса в українському варіанті написані заново, виклад подій тут значно детальніший і ширший. Додано коротеньку характеристику панни Рузі.

Подається за збіркою "Рутенці", с. 24 – 33.

Обставини написання нарису докладно прокоментовані [Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. – Льв.: 2004 р., кн. 4, с. 207 і наступні].

IV. Патріотичні пориви

Іван Франко

Було близько півночі. Широкими смугами лилося світло з вікон Д-ської резиденції, мелодійними переливами роздавалися зсередини звуки фортеп’яна. Лагідне світло, відбиваючися від білого, морозом розіскреного снігу, мигає далеко з високого сугорба, мов зірниця на сході. Далеко понад селом лунають звуки музики та співів, перериваючи мертву, безконечну тишу сільської зимової ночі.

– Ов, довго щось балюються панотчикові гості! – говорить півсонний селянин, близький сусід панотця, виглядаючи з сіней на обійстя. – Га, як їм не балюватися, коли є при чім і з-за чого, не то, що ось у мене! Гей, боже! боже! – зітхнув важко, засунув двері дерев’яним засувом і вернув до тісної бідної світлиці.

Каганець ледве блимав на печі, а на постелі лежала-догоряла молода ще жінка. Її лице, недавно ще свіже та цвітуче, протягла і зіссала тяжка недуга, очі блищали, але гарячковим огнем, а буйне золотисте волосся спадало без ладу на груди і на брудну пішву подушки. Груди з трудом високо піднімалися, в горлі пересохло і хрипіло, а все тіло час від часу дрижало судорожно з болю та холоду.

– Максиме! – відізвалася хора стиха.

Максим став коло неї німий із заломаними руками.

– Що то за музика?

– Гості у попа! – відповів понуро Максим

– А! – зітхнула вона важко, немов пригадуючи собі, що з нею та де вона…

– Подай води, Максиме! В грудях щось пече, ох, як дуже пече!..

Максим мовчки пішов за водою, а вона, стогнучи, силувалася лягти вигідніше на твердій постелі, що давила до кості наболіле тіло, силувалася, та надармо.

А тим часом на попівщині гучно, весело, живо йде забава. Старші панотчики засіли в невеличкій світлиці до тарока, а побіч них, на малім столику, бутельки вина, два дзбани пива, таця зі склянками та кілька пачок тютюну та цигар. Крім картяної, обов’язкової, йде між ними ще й друга бесіда – про що? Ну, звісна річ, про високу політику, про війну та мудру тактику Росії, про етимологію та фонетику, про українців та соціалізм. Усе мішається, пересипається жартами, критикується спокійно, без жару, без гарячки, як слідує старшим особам. Питання, котрі для інших становлять підстави життя, кровні завдання, а то й принуку до кривавої жертви, – тут вони тільки спосіб для приємнішого прогнання часу, для диспутів, перемішаних з товстими дотепами та цинічними замітками. Усе як слідує старшим особам!..

У сусідній світлиці, просторій та ясно освіченій, зібралася молодіж. Співи, музика, танці, сріблистий сміх, тихі шепти та сміло виголошувані компліменти несуться відтам пестрою рікою, наповнюють весь дім празничним, веселим гамором, надають йому подобу улія, до котрого щойно впущено молодого роя. Але, помимо того, на вид так веселого й щасливого образу, тут ведеться війна – безконечна, завзята, різновидна, хто знає, чи не тяжча, як тамта на Балканах. Правда, кров тут не ллється, стогнання ані крику не чути, ран не завдають, ну, але й без тої поганої декорації війна можлива.

О так, тут війна, тяжча, бо тут одні других стараються не зранити, не забити, а конечно живцем узяти в неволю. До тої цілі мусять тут служити і очі, і уста, і руки, і груди сніжно-білі, і талія, і фризура, і вуса, і рухи, і всі, всі дари природи і штуки! До тої цілі кожде тут вибирає інші способи, інші атаки та маневри, виступає до бою то відкрито, то тайно, уживає до нього то сього, то того оружжя після вільного вибору, бо прецінь усі тут – вільні люди! І помічники тут же! Сей чує за плечима сильну підпору вітцевих зв’язків і протекцій, тамта – вітцевих книжечок щадничих, інша –

власної краси, ще інша – ліпшого від інших образування! Усе тут напоказ, усе прикрашене, оздоблене, підладжене до бою, у всякого одна ціль: узяти противника або противницю в неволю. Словом, усе як слідує у вільних людей!..

Нараз музика втихла, танці, шепти, сміхи та співи перестали, із сусідніх світлиць повходили старші панотчики і старші пані. Пань було небагато, та й то більша їх часть сиділа серед молодіжі, маскуючи або підкріпляючи атаки та "маневри" своїх "малих", і всі стали широким кругом на середині світлиці. Нараз серед того круга появилася висока, горда стать отця Ілії, господаря дому. Його довге чорне волосся було сміливо закинено взад; довга нова реверенда лежала на нім як вилита, а чорні бистрі очі і орлячий ніс показували чоловіка, що любить розказувати і не терпить супротивлення.

О. Ілія був удовець, бездітний і славився на всю околицю першим патріотом, підпорою Русі. Ім’я його часто появлялося в "Слові" під списом жертв, котрі збирав і надсилав чи то на "вторую городскую церковь", чи на бурсу при "Народном доме", чи на "одновленіє церкви св. Юра", чи загалом на інші "благородныи" цілі. Всякий, їдучи до нього в гостину, – а гостей спрошував о. Ілія частенько і гостив добре, бо було з чого, – знав, що конечно прийдеться щось "пожертвувати", і відкладав осібно гульдена як на податок. Як кождий щиро рутенський патріот, відказував ("уїдав" – говорили тривіально сусіди) о. Ілія на ляхів, хоч, розуміється, не мав з ними ближчих зносин, а польського "народа" зовсім не знав; радувався, що мудрі правителі європейські розбили Польщу, що Росія так розумно і систематично відбирає їм їх давні фантазії, і нарікав, що Австрія, не знати за що дала їм так багато волі. Загалом придержувався о. Ілія політичних і літературних ідей "Слова" і, де міг, старався о прибільшення передплатників тої газети.

Всі гості цікаві, з якою ціллю виїде нині о. Ілія, і кождий сягнув до кишені, аби добути наперед відложеного гульдена. О. Ілія заждав хвильку, поки всі не втихли, озирнувся, кашельнув і зачав різким здоровим голосом:

– Сусіди мої чесні, гості дорогі! Бог свідок, як милий мені нинішній вечір, як тішуся тим, що можу бачити в своїм домі стілько щирих і гарних дітей святої Русі! Але ж під час утіхи і охоти не треба ніколи забувати тої нашої спільної, святої матері, котра особливо тепер тяжко стогне і знемагає під напором неприязних елементів!..

– Браво, браво! – закричали грубими голосами деякі старші панотчики, котрим усе найліпше подобається така фраза, що найменше має значення, а найбільше гучних слів.

– Ви знаєте, – говорив знов о. Ілія по хвилевій перерві, – як тяжкі часи прийшли тепер на нашу народність, як наші відвічні вороги ляхи і тепер працюють на загубу руськості і як удалося їм усілякими хитрощами підійти часть нашої молодіжі, що, забувши свої святі обов’язки, чепилася якихось пагубних, заграничних ідей і враз із ворогами працює над загладою руського імені!

– Е, молодчики, недоварені студенти! – закричали деякі з панотчиків.

– Кождому по конві холодної води на голову! – гукнув один.

– Ого, перебула наша Русь не такі біди і тоту перебуде! – додав поважно найстарший, який тою фразою збував усе, чого не розумів і над чим не міг подумати.

– Так, – підхопив о. Ілія, – то золоте слово і свята правда! Але вам, вірним дітям нашої вітчини, треба старатися, що мож і як мож, допомагати матері, допомагати тим, що воюють за її добро і славу, що поборюють її явних і скритих ворогів усякими способами!

– Так, так! – загули гості, хоч ніхто ще не міг угадати, куди націлився о. Ілія з таким вступом.

– Таким рицарем без страху та догани, таким борцем добрим за нашу Русь являється газета "Слово" та його світлий редактор. Отже, я вношу, аби при нинішній нагоді зробити складку для підпоможення того єдиного рицаря. Буде се мала лепта, але на добре діло ужита. Я перший жертвую на ту ціль 10 зол[отих], а хто схоче і своїм датком причинитися, най впише своє ім’я на сей лист паперу, а зараз завтра вишлемо складку і підписи до Львова.

– Браво, браво! – загули панотчики і поперли о. Ілію до стола, де лежав уже лист паперу побіч бляшаної, в цвіти мальованої таци. На папері на самім версі було написано великими буквами: "Въ пользу редакціи "Слова" жертвы, собраныи отцом Иліею в Д… О. Илія – 10 зл.". Під о. Ілією підписувалися інші, а на тацю почали сипатися гульдени та дрібняки. Всі ті гроші носили на собі сліди поту, немитих, важких, грубих рук, а не один такий папір, бачилось, досить у долоні здавити, аби покапала з нього гаряча людська кров, аби роздалися і цього стогнання та зітхання тисячів нещасних, замучених, що з тими гульденами та дрібняками по частці життя і серця свого уткнули в жменю панотчикові. А завтра ті криваві, потом і сльозами напоєні гульдени та дрібняки підуть на руки "благородних" редакторів та "іздателів-патріотів", котрі своєю чергою порозкидають їх любенько по шинках, кав’ярнях і інших, не менше, як самі вони, "благородних" місцях!..

По сплаченні контрибуції у всіх гостей мов гора з плечей зсунулася. Панотчики вернули до тарока, молодіж до танцю, старші дами до розмови про торішній сніг, – одним словом, усе знов пішло звичайним ладом, а з хвилевого патріотичного пожару навіть іскорки, навіть попелу не лишилося…

Була дев’ята година зрана, коли скінчилася забава, а гості, дрімаючи та протираючи сонні очі, роз’їхалися. О. Ілія не лягав усю ніч ні на волосок, але його патріотизм не дозволяв йому й тепер заснути, поки не напише листа до пана редактора "Слова" і не відішле йому зібраних учора грошей. Він засукав рукави, протер очі, що непослушно раз у раз злипалися, розмахнув руками, аби надати їм більше сили, і, взявши за

перо, почав писати лист. Але липли очі і рука відмовляла йому щораз голосніше послуху. Замість "Благородный" написав "Брагородный", а замість "Редакторъ" – "Ледакторъ", а побачивши нараз обі помилки, розлютився і роздер папір. В тій хвилі роздалося за дверми в сінях шуркання чобіт о підлогу – знак, що хтось із села прийшов до єгомостя.

– Хто там? – крикнув гнівно о. Ілія, маркітний, що "мара якась темлює тими хлопами тепер, коли у нього часу нема!".

Двері звільна отворилися, і несміло всунулася до світлиці бліда, вимарніла стать Максима.

– Слава Сусу Христу! – сказав він з низьким поклоном.

– А чого там? Чого тобі так рано? – запитав панотець.

– А, прошу єгомостя – жінка вмерла.

– Так? Ну, і що ж?

– Та я прийшов – що єгомость схотять, щоби грішне тіло поховати?..

– А, небоже, – відповів о. Ілія встаючи, – та-бо вона несподівано вмерла! Що то за порядок?

– Та… якось так, прошу єгомостя, відвелося. Я сам… І тут піди, і там, і сего доглянь, і того допантруй, і коло слабої день і ніч…

– Е, гореми-тереми, не було коли! А до коршми, і на торг, і всюди, то було коли, лиш до сповіді ні! А тепер, небоже, тринадцять паперків не мине тебе!

Максим пошкробався по голові і зачав проситися, відмовлятися, щоді небіжка й так, слабуючи, винищила його до нитки, що не раз і на сіль не стає, що прийдеться й так зазичитися в жида на похорони.

– А мені що до того? – відрубав о. Ілія. – Про мене, зич, відки хочеш, – моє мусить бути!

Не знаю, чи в житті селянина, і так повнім нужди, пониження та деморалізуючих впливів, бувають хвилі тяжчі, більше понижаючі та деморалізуючі, як коли приходиться йому, з болем і жалем на душі в найбільшім нещасті, яким буває страта дорогої людини, торгуватися, як за худобину, з чоловіком просвіченим, котрий свою діяльність цінить, як йому забагнеться. Нема певної тарифи, яка усталювала би плату за церковні треби (приймаючи вже навіть те, що церковні треби мають бути плачені!), а як і є, то селянинові незвісна. На людські чуття, що в серці селянина так само глибокі, як і в серцях просвічених людей, при таких торгах ваги не покладається.

У тих людей, що самі проповідують відречення від розкошів світу, нема і краплини стиду витягати руку по послідній кривавий гріш народу, витягати так різко, гордо, зухвало! І ще потому моралісти та панотчики говорять та кричать про зіпсуття, здеморалізування та недостачу людської гідності в народі! Перестаньте, "благородні панове", уперед самі вбивати та здавлювати в тім народі кождий зарід, кожду іскру людської самостійності, характеру й думки, перестаньте деморалізувати його власними прикладами, власним життям та науками, пізнайте раз і в нім брата, рівного собі, пізнайте його життя й потреби, подайте йому щиру, не брудну та користолюбну руку, а побачите тоді, що народ наш не такий звір, яким його показуєте, і що коли хто завинив при його зіпсованні, то, певно, найбільше ви самі!

Довгий час тривав торг. О. Ілія лютився і кричав, що хлоп – то худоба, котра передусім потребує доброго бука, що кожде його слово – брехня і неправда і що хіба його огні признається до правди. Вкінці таки стало на його. Максимові духу не стало сперечатися з панотцем, і, зітхаючи,

пристав на жадання о. Ілії. По відході Максима панотець тільки сплюнув і проворкотав:

– Тьфу, до чорта з хамами! Хвилі спокою чоловік не має!

І, облегшивши серце таким словом, засів о. Ілія знов до писання. Бесіда з Максимом і холодний поранок протверезили його. Прилагодив другий лист, і по хвилі намислу швидко забігало перо по папері, а лице о. Ілії роз’яснилося, просвітліло від припливу патріотичного чуття, котре в тій хвилі виливав на папір. Крізь хмари продерлося сонце і скісним світляним стовпом лягло поперек світлиці, але до сидячого не доходило світло. У сусіднім покої чути було стук і шелест служниці, що запрятувала по вчорашній гостині, а крізь отворені двері бачив там о. Ілія тільки стоячий насупроти фортеп’ян з розкиданими на нім нотами.

А в хаті Максима в тім часі сумно, понуро, мов у гробі. Небіжку вже обмили і нарядили на лаві. Кілька старих баб тихо-тихо крутиться по хаті, прибираючи та порядкуючи, а Максим з заломаними руками, німий, блідий і згорблений, стоїть у ніг тої, що мала бути його товаришкою і помічницею в недолі життя, а тепер стала тільки зайвим, важким тягарем. Ніхто не промовляє до нього, не потішає, не розраджує. Сам він стоїть у своїм горі, – хто знає, може, думає про те, відки тут узяти грошей на похорони? Звісно, прозаїчна душа!

Але гарячий, голосний патріотизм зі своїми великими абстрактами не бачить і не хоче бачити тої дрібної, щоденної прози!..

Примітки

Вперше надруковано в журн. "Громадський друг", 1878, № 1, с. 2 – 6. Передруковано в перекладі польською мовою під назвою "Patriotyczne porywy. Nowela" у львівському тижневику "Ruch", 1887, № 10, с. 299 – 302. Тоді ж цей польський переклад вийшов окремим відбитком (Львів, 1887. 13 с).

Оповідання ввійшло у збірку "Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-тих та 70-тих рр. мин. в.", Львів, 1913, с. 34 – 42, з такою авторською приміткою: "Друковано уперве в часописі "Громадський друг", 1878, ч. 1, стор. 1 – 7".

Текст оповідання, надрукований у журн. "Громадський друг", майже не відрізняється від тексту збірки "Рутенці". Письменник зробив незначні стилістичні правки, у двох місцях опустив частини речень. Ось ці уривки (викреслена частина подається в квадратних дужках):

"Ви знаєте, – говорив знов о. Ілія по хвилевій перерві, – як тяжкі часи прийшли тепер на нашу народність, як наші відвічні вороги ляхи і тепер працюють на згубу руськості [(замітити треба факт, що всі наші патріоти в своїх промовах і письмах найчастіше уживають абстрактів: народність, руськість і т. д. замість конкретів. Що за високий, правдиво благородний політ мислі, котрий гірш усього боїться ткнути тої низької обдертої дійсності!)], як удалося їм усілякими хитрощами підійти часть нашої молодіжі, що, забувши свої святі обов’язки, чепилася якихось пагубних заграничних ідей і враз із ворогами працює над загладою руського імені!"

"Не знаю, чи в житті селянина, і так повнім нужди, пониження та деморалізуючих впливів, бувають хвилі тяжчі, більше понижаючі та деморалізуючі, як коли приходиться йому, з болем і жалем на душі в найбільшім нещасті, яким буває страта дорогої людини, [торгуватися про похоронення її тіла], торгуватися, як за худобину, з чоловіком просвіченим, котрий свою діяльність цінить, —як йому забагнеться".

Польський текст оповідання є перекладом українського першодруку цього твору з дуже незначними доповненнями (на кілька слів) проти оригіналу та скороченнями (опущено гострий сатиричний уривок з другої частини оповідання – викриття загребущості, зажерливості духівництва).

Подається за виданням: "Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-тих та 70-тих рр. мин. в.", с. 34 – 42.

"Ruch" – польський громадсько-політичний і літературний журнал прогресивного напряму. Виходив у Львові в 1887 – 1888 рр.

…війна… на Балканах… – Російсько-турецька війна 1877 – 1878 рр.

"Слово" – щоденна газета, орган "москвофілів", монархічно-клерикальне видання. Виходила у Львові з 1861 по 1887 р. Орієнтувалась на російський царизм.

Обставини написання нарису докладно прокоментовані [Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. – Льв.: 2004 р., кн. 4, с. 227 і наступні].